

CAFER SADIK'A GÖRE EĞİTİMİN ÖNEMİ*

Ali Halil Mustafa Ebu'l-Ayneyn

Çeviren: İsmail ARICI**

I. Cafer Sadık ve Dönemi

Cafer Sadık hayatının büyük bir bölümünü Emevi Devleti döneminde, geri kalan kısmını ise Abbasi Devleti döneminde geçirmiştir. Cafer Sadık'ın eğitim konusundaki görüşleri yaşadığı dönemin akımları içinde genel olarak açıklanacaktır. Çünkü kendisi hakkında söylenip tekrarlanan sözlerin çoğu Şii-İsmailiyye kanalı ile gelmiştir. ona iftirada bulunup yalan sözler isnat edilmiştir. Bu nedenle, mevcut bilgiler içerisinde kendisine nispet edilen ve şüphe olmayan; kesin bir delille ümmetin alimleri tarafından tenkide maruz kalmayan veya dinin zaruretlerine ters düşmeyen sözlere dayanılacaktır.¹

A. Cafer Sadık'ın İçinde Yaşadığı Dönemin Özellikleri²

1. Emevi döneminde kısmen istikrar sağlanmasına rağmen eski kabile asabiyetleri ortaya çıktı. Hayrın zıddına şer arttı. İnsanlar Hz. Hüseyin'in

* Ali Halil Mustafa Ebu'l-Ayneyn, "el-İhtimamatu't-Terbeviiyyetu fi Fikri Cafer Sadık (80-148)", *Min Alamu't-Terbiyyetu'l-İslamiyye*, Riyad I (1988), 93-123.

** Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, e-posta: isarici@hotmail.com.

¹ Bkz. M. Ebu Zehra, *Tarihu'l-Mezahibu'l-İslamiyye*, 2.Kısım, Fi Tarihi'l-Mezahibu'l-Fikhiyye, Daru'l-Fikri'l-Arabi, Kahire 511.

² Araştırmacı Cafer Sadık'ın dönemini açıklarken aşağıdaki kaynaklardan yararlanmışır; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk; Seyyid Muhammed Keylani, Beyrut, Daru'l-Marife, 1982; Taberi, *Tarihu'l Umme ve'l Müluk*, V. ve VI. Kısım, Kahire, el-Mektebetu't-Ticariyye, 1939; Ebu Hanife ed-Dineveri, *Kitabu'l-Ahbaru't-Tival*, thk; Abdülmünim Amir, Bağdat, el-Mektebetu'l-Müsenna, trz., 326-385; Yakubi, *Tarihu'l-Yakubi*, C. III, Beyrut, Daru's-Sadr, trz; Şevki Dayf, *el-Asru'l-Abbasi'l-Evveli*, II/140-214; VIII. Baskı, Kahire, 9 vd; M. Muhammed Hasan Şerab, *el-Medine fi Asri'l-Emevi*, 1.Baskı, Medine-i Münevvere, Daru't-Turas, Müessesetu Ulumi'l-Kur'an, 1984; Ahmed Emin, *Fecru'l-Islam*, X. Baskı, Beyrut, Daru Kitabi'l Arabi, 1969.

şahadetinden sonra Emevi'ler hakkında şüpheye düştüler ve bu durum devlete karşı pek çok ayaklanmaya sebep oldu. Devlet bu ayaklanmaları yok etmek için büyük çabalar harcadı.

2. Kanlı savaşlardaki firkalaşma, siyasetin ve toplumun bozulmasına sebep oldu. Devlet, fitneleri bastırmakla uğraştı. İnsanlar gruplara ayrıldı. Gruplar hakim olma ve hakimiyete ulaşma yolunda birbirlerini öldürdüler. Bu arada asrın kendisiyle belirginleştiği büyük "Yapılanma Hareketi" bu katliamı önleyemedi. İbn-i Tıktaka Emevi devletinin durumunu şöyle tasvir etmektedir: Emeviler Şam'da idi. Haşimiler ise Medine'de ikamet ediyor ve Emevilere değer vermiyorlardı. Haşimilerden olan bir kişi, Emevi halifesinin huzuruna vardığı zaman, halife ona en kötü ve ona en ağır sözler söylerdi.³

3. Abbasi Devleti döneminde hükümet Şam'dan Bağdat'a intikal etti. İbn-i Tıktaka Abbasi Devleti hakkında şöyle der: Abbasi Devleti çok ihfanda bulunan, kendisinde iyilikleri toplayan, ilim merkezlerinin ayakta tutulduğu, edebiyat eserlerinin bol olduğu, şairlere saygı duyulduğu, hayırların devam ettiği, dünya işlerinin imar edildiği, haramlardan kaçınıldığı ve açların gözetildiği bir devlettir.⁴ Buna rağmen Abbasi Devleti pek çok yönden farklı ithamlardan ve yetersizliklerden kurtulamadı.⁵

4. Arap ilminde ve dini ilimlerde ilmi faaliyet çoğaldı. Fikir ekolleri ortaya çıktı. Yabancı bilgiler, nispeten erken dönemde Halid b. Yezid b. Muaviye tarafından yayıldı. Müslümanlar bu bilgilerle tanışmaya başladı. Bu bilgiler kelim ekollerini ve diğer ekolleri etkiledi. Kültürel sürtüşmeye rağmen Arap Kültürü gelişti ve yeni bir ilim olarak tanındı.

5. Fıkhi meselelerin ortaya çıkışı ve yeni meselelere yönelik dini görüşlere olan ihtiyaçla birlikte, icthad kapısı sonuna kadar açıldı ve icthad konusunda fıkhi metotlar değişiklik gösterdi. Fıkıh uzmanları farazi olaylar hakkında hüküm çıkartmaya başladılar. Fıkhi ölçülerin kayıt devri başladı. Sahih icthadın ölçüleri ortaya konuldu.

6. Siyasi ve fikri ekollerle birlikte cedel çoğaldı. Tartışmalar genişledi. Doğru olan İslami prensipler, ithal fikirlerin unsurlarıyla karıştı ve alimler meseleleri derinlemesine incelediler. Kader ve büyük günah hakkında görüşler çoğaldı. Kaderiyye, Cebriyye, Mürcie ve diğer firkaların ve bu firkaların alimlerinin isimleri belirlendi.

7. Bu devirde ve sonraki devirlerde Ali taraftarlarının ayaklanması ortaya çıktı. Ancak Cafer Sadık ayaklanma ve tepkilerle dolu bu siyasi havadan uzak idi. Cafer Sadık ilim öğretmek ve insanları doğru yola yöneltmekle uğraşıyordu.

³ İbnü't Tıktaka, *el-Fahri fi Adabi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslamiyye*, Beyrut, Daru'l-Beyrut, 1973, 29.

⁴ İbnü't Tıktaka, *a.g.e.*, 150.

⁵ İbnü't Tıktaka, *a.g.e.*, 30.

B. Cafer Sadık

1. Künyesi Ebu Abdillah Cafer Sadık b. Muhammed Bakır b. Zeynelabidin Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Talip'tir. Tabiinlerin en meşhurlarından biri idi. Hicri 80 yılında doğmuş ve hicri 148'de vefat etmiştir.⁶

2. Medine'de doğdu, büyüdü ve eğitimini burada tamamladı. Medine o vakit en önemli fikir merkezlerinden biri idi.⁷ Ayrıca ahabın, tabiinin, Yedi Fakih'in* ve bunların dışındaki fakihlerin yerleşim yeri idi. Cafer Sadık bunlardan eğitim alarak onların görüşlerini öğrendi. Medine Hicaz fakihlerinin ve Ehl-i Beyt'in yaşadığı yerd. Cafer Sadık bunlardan büyük ölçüde yararlandı.

3. Irak'a yolculuk yaptı. Ebu Hanife, Cabir b. Hayyan ve bunların dışındaki önemli kişilerle karşılaştı. Bu yolculuklar sırasında Halife Mansur onunla görüşmek istedi ve bu görüşmeler birkaç kez gerçekleşti.

4. Alimler onun ilminde derin bilgisini ve faziletini gördüler. O, din ve edep konusunda geniş bir ilme sahip, hikmette kamil ve şehvetlerden korunmuş bir kişi idi. Medine'de hikmetin ve ilimlerin sınırlarını yayararak öğretime başladı. İmamet peşine düşmedi. Hiç kimse ile hilafet konusunda tartışmadı.⁸

5. Din ilimler noktasında ispatlanmış alimlendendi. Hadis rivayeti konusunda doğru ve güvenilir biri idi.⁹ Müspet Bilimler konusunda da döneminin en alimlerinden idi. Bu ilimlerdeki konumu, kimyada hocası olan Cabir b. Hayyan'a denk idi.¹⁰

⁶ Tercümesi için müracaat edilecek eserler: İbn-i Hallikan, *Vefayâtü'l Ayan*, thk: İhsan Abbas, Daru's-Sadr, Beyrut, trz., 1/ 227; İbnü'l-Ammadi'l-Hanbeli, *Şezaratu'z-Zehab fi Ahbar: min Zeheb*, Daru'l-Afak, Beyrut, trz., I. Kısım, 220; Sem'ani, *Ensab*, 8. Cüz, thk: Muhammed Avvane, Neşr: Muhammed Emin Dimec, Beyrut trz. 7; Zehebi, *Siyeru Alamu'n-Nübela*, 2.Baskı, thk; Hüseyin Esed, Müessesetü'r-Risale, 1982/1402, Beyrut, VI/255-270; İbnü'l Cevzi, *Sıfatu's-Safve*, thk: Mahmud Fahuri, II. Kısım, III. Baskı, Daru'l-Marife, Beyrut, trz., 168-174; Ebu Nuaym el-İsfehani, *Hüyetü'l-Evliya*, Daru Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, trz., III/192-206; Muhammed b. Habban el-Besti, *Meşahiru Ulemai'l-Emsar*, Matbaatu fi Cenneti't-Te'lif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1959/1379, 127; İbnü-Kuteybe, *el-Maariif*, tahkik ve takdim: Servet Ukkâşe, 2.Baskı, Daru'l Maarif, Kahire, trz., 175-255; M. Ebu Zehra, *el-İmam Sadık'ın Hayatı, Devri, Görüşleri ve Fıkhı*; Daru Fikri'l-Arabi, Kahire 22-39; Abdulkadir Mahmud, *el-İmam Cafer Sadık Raidu's Sünnne ve's Şia*, el-Meclisü'l A'la li Riayeti'l Funun ve'l Adab ve'l-Ulumu'l-İctimaiyye, Kahire, trz., 13-25.

⁷ Bkz. Muhammed b. Hıbban el-Besti, *Meşahiru Ulemail Emsar*, 4-40, 62-81, 127-143; İbni Sad, *Tabakatul Kübra*, Daru's-Sadr, Beyrut, trz., VI/443.

* Yedi Fakih (Ebu Bekir b. Abdurrahman b.el-Haris b. Hişam, Sa'd b. el-Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Ubeydullah b. Abdullah, Harice b. Zeyd, Kasım b. Muhammed, Süleyman b. Yesar ila Canibi'l-Fukah'a'i Aharin, Mislü Ebu Seleme b. Abdurrahman b. Afv, Salim b. Abdillah b. Amr, Kasım b. Muhammed b. Ebu Bekir şeklinde tahsis edilmiştir. Çünkü bu ferva bazı sahabelerce de şöhrat oldu. (İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-Ayan*, I/382).

⁸ Şehristani, *el-Milel ve'n Nihal*, 124.

⁹ Zehebi, *Siyeru Alami'n Nübela*, 255-258.

¹⁰ Bkz., Abbas Mahmud el-Ukkad, *el-Yevmiyyat*, Darul Maarif, Kahire, 1959, 10.

6. Rafiziliği sevmezdi. Fakat onlarla bilgi alış-verişinde bulunurdu.¹¹ Sahabelerden birine lanet ettiklerini duyduğu zaman onlara kızar ve buğz ederdi. O, hiçbir sahabeye lanet etmedi. Kendisini masum olarak görmedi ve derdi ki: "Allah Ömer ve Ebu Bekir'den uzaklaşanları temizlesin".¹²

7. Geride fikhi bir mezhep bıraktı. Ayrıca yazılı sözler ve bir de kendisine nispet edilen bir risalesi vardır. Abdulkadir Mahmud, Cafer Sadık hakkındaki çalışmalarında bu risaleden faydalanmıştır.¹³

8. Değişik ilim ve sanatlar için kendisinden sonra gelenlerin bir çoğunun zihinlerini açmada büyük payı vardır. Fakat ona uyanlar onun söylemediklerini ona nispet etmekle ona kötülük yapmışlardır. Bu yaklaşım çoktur ve bunun araştırılması ve onun hakkındaki şüphelerin ortaya çıkarılması gerekmektedir.¹⁴ İşte İbn Teymiyye'nin "Cafer Sadık hakkındaki yalanlar çok yaygındır. Alimlerin ve güvenilir kişilerin ondan naklettikleri belli olup ona iftira edenlerin rivayetlerine ters düşmektedir"¹⁵ ifadesi bu konuya işaret etmektedir.

II. Eğitimin Ehemmiyetleri

A. Eğitim Konusunda Fikri Çerçeve

Burada ayrıntılara inilmeden genel bir çerçeve ortaya çıkarılmaya çalışacaktır. Bu fikri çerçeve, her kısmında Müslümanı ve onun gidişatını bağlayıcı nitelikler arz etmektedir ve insan hayatından uzak açıklamalardan oluşmamaktadır. Bu bağlamda bahsi geçen çerçevenin izahının önemi ortadadır. Bu durumu şu başlıklar halinde ele alabiliriz:

1. İlahi İnanç ve İnsan

Cafer Sadık Allah'a iman ve O'nu bilme konusunu, Müslümanın davranışları için hareket noktası kabul eder. Dolayısıyla eğitimin hedeflerinin sınırlarının belirlenmesi açısından imanın anlaşılması önemlidir. İkinci olarak Müslümanın kişiliğinin tanımlanması ve şu konulardaki görüşünün netleşmesi için imanın bilinmesi şarttır.

a. *Mutlak olarak Allah'ı tenzih etmek:*

Çünkü O'nun bir benzeri yoktur. Cafer Sadık Allah hakkında: "Hamd O Allah'adır ki, sözle methine varılmaz. Saymakla nimetleri bitmez, çalışmakla hakkı yerine getirilmez, aklın boyutları O'nu kavrayamaz ve

¹¹ Subki, *Tabakatu's-Şafiiyye*, 1/17.

¹² Zehebi, *Siyeru Alami'n-Nübelâ*, 258.

¹³ Bkz., Abdulkadir Mahmud, *a.g.e.*, 223-251.

¹⁴ Ebu Zehra meşhur, "*Sadık*" adlı eserinde ona nisbet edilen bir çok meseleyi açıklığa kavuşturdu.

¹⁵ İbni Teymiyye, *İstikame*, thk., M.Raşid Salim, Camiatu'l İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye, Suudi Arabistan, 1.Kısım, 1.Baskı, 1403/1983, 191.

ilimle O'na ulaşamaz. O'nun sıfatı için belirli bir tanım ve mevcut bir sıfat yoktur. O öyle bir yaratıcıdır ki kudreti ile bütün yaratıkları yaratmış, rahmeti ile rüzgarları yaymıştır ve yeryüzüne denizleri yerleştirmiştir."¹⁶ ifadesiyle konunun önemini vurgulamaktadır.

b. *Allah'ın varlığı hakkındaki delil;*

Allah'ın varlığı hakkındaki deliller ilmi, akli ve mantıktır. Cafer Sadık bu delilden hareketle tümevarım mantığını kullanarak insanın, yıldızların, hayvanların, otların ve bunların dışındaki varlıkların keyfiyetine ulaşmaya çalışır. Bunu yapmasının amacı Allah'ın varlığını delillendirmektir. Cafer Sadık der ki: "Allah alemi yarattı ve parçalarını birleştirdi. Alemi olduğu gibi düzene koydu. Alem hazırlanmış bir ev gibi olup onun içinde kulların ihtiyacı olan her şey vardır. İnsan ise bu evin sahibi gibidir. İşte böyle olması alemin bir takdir, hikmet, düzen ve uyum içinde yaratıldığının delilidir. Alemi yaratan tek yaratıcı, alemi bir araya getirdi, ve birbiriyle mecburi ilişkili hale getirdi. O kendisinden başka ilah olmayan şanı yüce olan yaratıcıdır."¹⁷

Allah insanı mevcut şekliyle yarattı. İnsanı koruması ve onu kendi denetimine alması Aziz ve Celil olan bir yaratıcının varlığına işarettir. Bu durumun tabiatın bir fiili olması mümkün değildir. Tabiatın yaratıcı olduğunu söyleyenlere şöyle cevap verir:

"Tabiatın bir şey bilip bilmediğini ve fiillerin benzerini yapıp yapmadığını onlara sorun. Eğer tabiatın ilmi ve gücü olduğunu söylerlerse bu, onları yaratıcının ispatından vazgeçiremez. Çünkü bu durum O'nun sünnetidir. Eğer tabiat bu fiilleri ilimsiz ve kasıtsız yapıyorsa ve kişiler fiillerin sevap ve hikmeti vardır iddiasında bulunurlarsa, her ne kadar onlar bunun adına tabiat deseler de belli ki bu Hakim olan yaratıcının fiilidir. Çünkü bu Sünnetullah (Allah'ın kanunu) olup, kulları üzerine nasıl kanun koymuşsa öyle işlemektedir."¹⁸

c. *Allah; yaratmasıyla, yaratıcılığının kemaliyle, idaresinin devamı ile, korumasıyla, ona muhtaç olmamız ile, her şeyin değişmesiyle, her şeyi idare etmesiyle ve yaptığı hayrı, yerine göre vermesiyle bilinir:*¹⁹

Burada birinci olgu, dinin Allah bilgisi olmasıdır. Allah bilgisinin tam olması O'nu tasdik etmek ve birlemektir. O'nu birlemenin kemali ona karşı ihlaslı olmaktır. İhlas ise O'ndan sıfatları nefyettir.* O'nun varlığı mevcut bir varlıktan ve yokluktan değildir. Her şeyle beraber olup yakınlık ve her şeyin dışında O'nun için yokluk söz konusu değildir. Faildir, fakat hareketler ve aletler manasında değildir. Basirdir, O'nu yaratılanlar göremez.

¹⁶ Cafer Sadık, "Risaletü't Tevhid", (Abdulkadir Mahmud'un kitabına ek olarak verilmiştir.) 224.

¹⁷ Cafer Sadık, a.g.e., 224.

¹⁸ Cafer Sadık, a.g.e., 228.

¹⁹ Abdulkadir Mahmud, a.g.e., 50.

* Umulur ki o sıfatın noksanlığını kasteder. Hadiselerin sıfatları Allah'tandır. Allah daha iyi bilir.

Birdir, varlığıyla rahatladığı ya da yokluğunda yalnızlık hissettiği birisi yoktur. Yarattılan her şeyi O yaratmıştır.²⁰

d. *İnsana düşen mutlak olarak Allah'ı tenzih etmek ve O'nu tanımaktır:*

O'nu tanımak ise nehyettiği şeyi sonuna kadar terk etmek, emrettiğine uymaktır. Cafer Sadık'ın bu konuda: "Aziz ve Celil olan Allah Hz. Musa'ya seslendiğinde şöyle buyurdu: "Haramlardan sakınmaktan daha iyi hangi şey bana yaklaşmak isteyenleri bana yaklaştırabilir".^{21**} dediği rivayet edilmektedir. Yine Cafer Sadık'ın: "Gece gündüz Allah'ın haram kıldıkları şeylerden Allah'a sığın."²² ve " Muhakkak günah rızayı engeller"²³ dediği aktarılmıştır.

Cafer Sadık, "iki haslet vardır ki kim onları benimserse cennete girer: biri Allah'a sevimli olan bir şey sana kötü gelse dahi ona tahammül etmen, diğeri ise Allah'ın sevmediği bir şeyi sevmemendir. Buna kim güç yetirebilir? Diye sorulduğunda da; "Cehennem'den cennete kaçmak isteyen kişi"²⁴ şeklinde cevap verdi.

Cafer Sadık, Süfyan-ı Sevri'ye: "Ey Süfyan Allah seni nimetlendirdiği zaman ve sen de bunun bekasını ve devamını diliyorsan nimetlere karşı hamd ve şükürü çoğalt. Çünkü Allah Kitabı'nda: *Eğer şükrederseniz size bolluk veririm.*²⁵ Rızkı istediğin zaman mağfiret dilemeyi artır. Çünkü Allah Kitabı'nda; *"Rabbinizden mağfiret dileyin. Çünkü O çok affedendir. Size semadan bol bol yağmur indirir ve size mallar ve çocuklar verir"*.²⁶ uyarısında bulunmuştur.

İşte bu, Tevhid'deki hedefin Allah'ı bilmek, emirlerine yapışmak, yasaklarından sakınmak, O'nun gerçek bilgisine götürececek yola girmek ve salih amelle sevabı ummak olduğuna delildir.

e. *Allah; Aziz, Hakim, Cömert ve İyilik severdir:*

O kemal sıfatlarla sıfatlanmıştır. Bu sıfatlar her şeyi kuşatmıştır. Fakat hiç kimse bu sıfatları kuşatamaz. Yüce Allah her türlü benzetmenin üstündedir. Çünkü benzetmeler O'nun için noksanlıktır. Bu benzetmeler, aklın Allah'ın bilgisine varmasını destekler. Vehimler Allah'ın büyüklüğünü idrak etmekten yoksundur. Allah'ı bilmek istenildiğinde vehimler O'nun azametini idrak etmede haddi aşar.²⁷

²⁰ Abdülkadir Mahmut, *a.g.e.*, 224.

²¹ Muhammed Taki Felsefi, "et-Tıflu Beyne Veraseti ye't-Terbiyeti, Tarib ve Talik", Fadıl el-Hüseyn el-Meylani, *Müessesetu'l-A'lami*, Beyrut, 1.Kısım 3. Baskı, trz., 12.

** İbni Abbas'dan rivayet edilen diğer bir hadisile "Ve lem yetekarrabi'l-mütekarrebune bi misli'l-ver'i amma hurrimet aleyhim", *Mecmau'z-Zevaide* bak. X/296, Taberi Evsat'ta Cüveyr b. Said'in zayıf olduğunu rivayet etti.

²² Muhammed Taki Felsefi, *a.g.e.*, 22.

²³ Muhammed Taki Felsefi, *a.g.e.*, 23.

²⁴ Yakubi, *Tarihu'l Yakubi*, II/382.

²⁵ K.Kerim, İbrahim, 7.

²⁶ K. Kerim, Nuh, 10-13; Bkz. Zehebi, *Siyeru A'lami'n Nübela*, 261.

²⁷ Cafer Sadık, *Risaletu't-Tevhid*, 249.

Cafer Sadık bilgiye varmanın yolunu da dört esas üzerine bina eder:²⁸

Bir şeyin mevcut olup olmadığı üzerinde düşünmek,

Bir şeyin neliğini, O'nun Zatı'nda bilmek

Nasıl olduğunu ve yapısını bilmek,

Hangi sebepten dolayı ve niçin var olduğunu bilmek.

Yukarıdakiler ona göre bilginin hedefleridir. O bilgiye ulaşma araçlarını duygu, akıl ve sezgi olarak belirtmektedir. Duygunun ve aklın bir sınırı vardır. Sezgi ise aklın idrak edemediği şeyleri düşünmek için vardır. Şimdi bu sözü düşünelim: “Bil ey faziletli kişi; aklın idrak edemediği bir sezgiyle idrak etmek istemeyen insanların haline şaşıyorum. Sıkıştıkları zaman da, inkar ve yalanlama yöntemini kullanırlar ve “niçin akılla idrak edilmesin.” derler. Onlara, “sezgi aklın mertebesinin üzerindedir” denilir. Eğer sen havada bir taşın yükseldiğini görürsen bilirsin ki onu biri atmış. Bu bilgi göz tarafından olmayıp akılla idrak edilir. Çünkü akıl temyiz gücüne sahiptir. Öyleyse akıl bilir ki bir taş kendi başına yükselmez. Öyleyse gözün nasıl durduğunu ve kendi sınırını aşamadığını görmüyor musun? Böylece akıl da Allah'ı bilmek sınırında durur, O'nu geçemez. Fakat bu durumu kuvvetli bir akılla idrak eder. Çünkü insanda gözle görülmeyen ve duyulardan bir duyu ile idrak edilmeyen nefis vardır.”²⁹ Bunun için aklın gücü üzerindeki bir şeyi idrak etmekten aciz kalmak bilginin inkarına götürmez. Bilakis onun varlığı için delil olur. Aklın kendi özünü bilme noksanlığı onun zayıf ve bilgisinin eksik olduğunu gösterir. Bu da İslam'ın özüne uygundur. Akıl, Allah'ın emir ve nehiyleri karşısında dursun ve kendisini Allah'ın sıfatlarını kuşatacak güce sahip olmakla mükellef tutmasın. Sözü geçen bilgilerden şu sonuçlar çıkartılabilir.

-Allah alemin, onun içindeki canlı ve cansızların yaratıcısıdır. Alemin idaresi O'nun elindedir. Düzenlemeyi O yapmış ve alemin insanın mülkiyetine vermiştir.

-Allah'ın sıfatları eksiksizdir. Allah'ın sıfatları insanlar tarafından ıkrar edilebilir fakat kuşatılamazlar. Akıl bunları kavrayamaz. Çünkü; Akıl Allah'ın sıfatlarından daha düşük şeyleri dahi idrak etmekten acizdir.

-Allah'ın varlığının delili akli ve ilmi bir delildir. Allah'ı bilmek vaciptir. Çünkü O dini esasların ilkidir. Allah'ı bilmek, tasdik, tenzih etmek, ihlas ve O'ndan kötü sıfatları yok etmektir.

-Allah'ı bilmenin yolu yaratıklarını tanımak, yaratmanın eksiksiz olduğunu, idaresinin ve korumasının devam ettiğini ve yaratılanların ona muhtaç olduklarını bilmektir. Bu durum eğitim ve sabrı gerektirir. Çünkü her anlayış Allah'ın bilgisine bu şekilde varamaz. Öyleyse kişinin eğitim alması ve terbiye edilmesi gerekir. Ancak insan bu yolla Rabbini gerektiği gibi bilebilir.

²⁸ Cafer Sadık, a.g.e., 249.

²⁹ Cafer Sadık, a.g.e., 248.

Allah'a iman ve O'nu bilmek sadece sözle olmaz. Çünkü o bir gidişattır, sakinmadır. Günahlardan kendini almak, Allah'ın sevdiği şeylere yapışmak ve ona şükredip istiğfarda bulunmaktır. Kısacası eğitim, soyut bir düşünme ürünü değil, aksine inanç ve akıla dayanan davranışların düzeltilmesidir.

Kulların fiilleri Allah'a nispet edilemez. Çünkü onların içinde kötü fiiller bulunur. Ayrıca kullar kendi fiillerinin yaratıcısıdır demek de doğru değildir. Çünkü Kur'an kulların yaratıcı değil, yapıcı olduklarını açıklıyor. Allah, yaratma konusunda tektir. O'nun dışında hiç kimseye yaratıcı denilemez. Çünkü yaratıcı hiç kimsenin sahip olmadığı zati kudretiyle yaratıkları yaratır. Fakat insan, Allah'ın onun için yarattıklarını yapar. Gerçek böyledir. Bu nedenle insan kendi fiillerinin yaratıcısı olarak kabul edilemez.³⁰

Bunun üzerine Cafer Sadık kulların fiillerinin zorlama ile kısmi serbestlik arasında bir yerde olduğunu açıklıyor. Çünkü Allah kulları günaha zorlayıp sonra da cezalandırmayacak kadar adildir. Dolayısıyla insan fiillerinin durumu iki şey arasındadır. Ne zorlama vardır ne de başıboşluk.³¹ İnsandaki fiil kudretini Allah yaratmıştır. Fakat irade insana aittir. Bu meselenin kapalılığından dolayı, Cafer Sadık bu meseleye fazla girilmemesi ve din konusunda düşmanlık olmaması konusunda kararlı idi.³²

Şehristani, Cafer Sadık hakkında şöyle der: "O, Mutezile ve Kaderiyye'den uzak idi. İrade konusunda görüşü şudur: Yüce Allah bize bir şey verdi ve bizden bir şey istedi. Bizden istemediği şeyi bizden saklamıştır, bizden istediğini ise bize açıklamıştır. Bize ne oluyor ki bizden istediği ile değil de bizden istemediğiyle uğraşıyoruz. Kader konusunda görüşü şudur: insan ne cebr altındadır ne de tam özgürdür. Yani insanın iradesi müstakil değildir. Kendisinden rivayet edilen bir duada şöyle demektedir: "Ey Allah'ım eğer itaat edersem hamd sana aittir. Sana isyan edersem karar senin elindedir. İyilik ve kötülük konusunda ne benim ne de başkasının yapacağı bir şey yoktur."³³

İnsan yaptıklarından sorumludur. Çünkü yapıp yapmama gücüne sahiptir. İnsanın iradesi olmasaydı mükellef olmazdı, sevap ve cezanın bir manası da kalmazdı. Nebilerin ve yaptıkları tebliğin bir faydası olmazdı. Peygamberler; tebliği, insanları doğru yola sevk etmek, onları korumak ve onları kötülüklerden sakındırmak içi yaparlar ve böylece sorumluluk meydana gelir.³⁴ İşte insanları yetiştirme sorumluluğu da fertler üzerindeki sorumluluktan doğar.

2. Alem

³⁰ Ebu Zehra, *İmam Sadık*, 219.

³¹ Abdulkadir Mahmud, *a.g.e.*, 53.

³² Ebu Zehra, *a.g.e.*, 219, 225.

³³ Ebu Zehra, *Tarihu Mezahibi'l İslamiyye*, I/535.

³⁴ Abdulkadir Mahmud, *a.g.e.*, 55.

Cafer Sadık, dönemindeki müspet ilimlere de sahipti. Bu ilme sahip oluşu Allah'ın kudretini bilmesi içindi. Cafer Sadık bu konuda yer ve göklerin yaratılışı üzerinde düşünmeyi emreden Kur'an'ın özüne tabi oluyordu. Tevhit Risalesi'ni okuyan kişi Cafer Sadık'ın bu risalesinde yaratış konusuyla ilgili tam bir bilgi topladığını görür. Bu hususta Cafer Sadık şu bilgileri ileri sürmektedir:

a. Tabiat hayırlıdır. Yani tabiat yaratılış bakımından şerden uzak olarak hayırla doludur.

b. Göğün genişliği ile yıldızların ve ayın olduğu şekilde olmaları, ancak Allah'ın yardım ve korumasıyla olmaktadır.

c. Güneşin hareketinin değişmesine bağlı olarak zaman farklılıkları ve dört mevsim ortaya çıkar. Bütün bunlar hayatın faydası ve insanın menfaati içindir. Hepsisi de Allah'ın idaresindedir.

d. Yerin üzerindeki ve içindeki mekanlar, nesnelere için bir yerleşim yeridir. İnsanların da bu nesnelere bulmaya gücü yeter.³⁵

e. Suların çok olması, kaynaklardan, vadilerden ve denizlerden akması, insan, hayvan ve bitkilerin faydası içindir. Sonuçta bunların hepsi de insanın faydasıdır.³⁶

f. Dağlar yeryüzünün direkleridir. Dağlardan sular çıkar. Bunda insan için fayda vardır. Bitkiler ve onlardaki çeşitli menfaatler, meyveler, insan içindir. ağaçlar; yakıt, kalın ağaçlar, marangozluk ve bunun dışında çeşitli yerlerde kullanılır. Ayrıca kabukları, yaprakları, kökleri ve posalarında da çeşitli faydalar vardır.³⁷

Alem ve alemin içindekiler insanın faydasına uygun bir şekilde yaratılmıştır. Alemde şu şey değersizdir, diğeri değerlidir diye bir yargı yoktur. Nesnelere kendi değerlerine göre.³⁸

Fakat insan nesnelere fayda elde etmek için mecburen hareket etmek zorundadır. Toprak, demir ve bunların dışındaki nesnelere insanların ihtiyacını karşılamak için bulunur. İnsan bu nesnelere faydalanma yolunda çaba sarf etmek zorundadır. Misal olarak insan taramaktan, eğirmekten ve örmekten sorumlu tutulmuştur. Ağaç da böyledir. İnsan onu dikmek, sulamak ve onu korumak zorundadır. Böylece her şey insana bırakılmıştır. Eğer insan her zaman çalışmak zorunda kalsaydı, yeryüzü hiç aksamadığı nimetlerinden dolayı kibirlenirdi. Eğer insan ihtiyacı olan bütün şeylerden sorumlu tutulsaydı, yaşamaya güç getiremezdi ve hayatın bir lezzetini bulamazdı.³⁹

³⁵ Cafer Sadık, *Risale'tu't-Tevhid*, 239-240.

³⁶ Cafer Sadık, *a.g.e.*, 241.

³⁷ Cafer Sadık, *a.g.e.*, 241.

³⁸ Cafer Sadık, *a.g.e.*, 243.

³⁹ Cafer Sadık, *a.g.e.*, 233.

Cafer Sadık'ın bu bakış açısı, gördüğü eğitimin eseridir. Cabir b. Hayyan ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Cabir b. Hayyan'dan iman ve itikat usulleri, nesnelere özellikleri, madenlerin durumları ve nesnelere birbirine karışmaları hakkında bilgi almıştır.⁴⁰

3. İnsan ve Tabiatı

Cafer Sadık insan fıtrati ile ilgili konuları ele almış ve görüşlerini bunlar üzerinde delillendirmiştir. Bu konuları şu şekilde sıralamıştır:

a. Fıtrat

Cafer Sadık'a göre insan İslam fıtrati üzerine doğmuştur. Kendisine, "*insanları, üzerinde yarattığı Allah'ın fıtrati*"⁴¹ ayetinin manası sorulduğunda "Allah onları Tevhit üzerine yarattı"⁴² diye cevap vermiştir.

Bu Tevhit üzere yaratılış, Allah'ı razı edecek ve kızdıracak şeyleri insanlara bildirmesi ve açıklamasıdır. Yüce Allah insanlara kötülük etmez. Allah, "*ona kötülüğü ve iyiliği ilham etti*"⁴³ ayeti yoluyla, insanlara hangi şeyi almaları ve hangi şeyi terk etmeleri gerektiğini açıklamaktadır. Cafer Sadık'a göre Allah insanları küfre çağırmaz. Cafer Sadık şöyle der: "Yüce Allah ilmimi kullardan gizli tutmamıştır."⁴⁴ Allah'ın İlmî kullar için konulmuştur. Allah insanlara verdiği ve bildirdiği şeyleri onlar hakkında delil olarak kullanır. Allah din ve dünya menfaati olan her şeyin ilmîni onlara vermiştir. Din ilmi; yaratılış konusunda delillerle Yüce Allah'ın yaratıcı olduğunu bilmeyi, bunu söylemeyi, kabul eden ve ya etmeyen her kişinin fıtrata ve mizaca yatkın olduğunu ortaya koyar. Herkese dünyası için faydalı olan ilim verilmiştir ve bunun dışındakiler kıymetini bilsin diye engellenmiştir. Her iki durumda da insanın menfaati söz konusudur.⁴⁵

İnsan fıtrati üzere, sorumluluğu ve adaleti yerine getirebilecek, Allah'ı tanıyabilecek ve Allah'ın ona verdiklerini anlayabilecek halde yaratılmıştır. Bu görüş; Cafer Sadık'ın, "insanın tabiatı ve yaratılışının hayırlı olduğu" sözüne uygundur.

b. Ferdi Farklılıklar

Cafer Sadık insanlar arasında ferdi farklılıkların olduğunu kabul eder. Bu farklılıklar insan hayatı için önemlidir. Çünkü insanlar hayvan ve kuşlar gibi birbirlerine benzemezler. İnsanlar yaratılış ve şekil bakımından

⁴⁰ Ebu Zehra, *Tarih'u Mezahibi'l İslam*, 511.

⁴¹ Rum Süresi, 30.

⁴² Muhammed Takiyyüddin Felsefi, *a.g.e.*, 301.

⁴³ Şems Süresi, 8.

⁴⁴ Abdülkadir Mahmud, *a.g.e.*, 51.

⁴⁵ Cafer Sadık, *a.g.e.*, 231.

değişiklik gösterirler. İki kişi bile aynı yaratılıştadır değildir. Bunun sebebi, insanların kendi benzerleri ile tanışmak ihtiyacında olmalarıdır. Ayrıca ilişkilerinden dolayı aralarında oluşan meseleleri çözmek ihtiyacındadırlar. Bu durum hayvanlarda yoktur. Benzerlik hayvanlara zarar vermez. Çünkü insan değildirler.⁴⁶

İnsanlarda var olan bu farklılıklar şekil ve huyla ilgilidir. Bu nedenle, yaratılıştaki farklılığın mahsulü olan insanın buna ihtiyacı vardır ve bu insanın menfaati içindir. İnsanların aralarında farklılık olması bir sebebe ve bir amaca dayanır.

c. Kültür ve Çevre

Cafer Sadık, insan hayatında kalıtım ve çevrenin yaptığı etkiyi açıklamaya önem vermiştir. “Babaya üç görev gerekir; Ahlaklı bir kadınla evlendirmek, güzel isim koymak ve terbiyesine çok önem vermek.”⁴⁷ görüşünü ileri sürmektedir. Eş seçimindeki titizlik, çocuk için kültür ve çevrenin çok önemli olmasındandır. Cafer Sadık, “Meyve ancak dalda güzel olur, dal köksüz olmaz, kök ise verimli bir toprakta yetişir.”⁴⁸ sözüyle kalıtımın önemini vurgulamaktadır.

Çevrenin eğitim üzerindeki etkisi göz ardı edilemez. Cafer Sadık, “içkiciyle birlikte bulunmayı”⁴⁹ ve tövbe etmediği müddetçe zina etmiş bir kadınla evlenmeyi yasaklamıştır.⁵⁰ Seçkin insan ziyaretini ve kötü insanlardan uzak durmayı öğütler⁵¹ ve bunların dışında da bir çok yönlendirmede bulunur. Kültürün yanında çevreye önem verilmesinin üzerinde durur. Sonuçta insanın gelişimi için her ikisini asıl olarak görür. Bunun için “İnsanlardan beş kişi ile bir araya gelmeyin. Bunlardan birincisi ahmaktır, sana fayda vermek ister ama zarar verir. İkincisi yalancıdır. Onun sözü serap gibidir. Uzağı yakınlaştırır, yakını da uzaklaştırır. Üçüncüsü fasıktır, yiyeceğine ve içeceğine karşılık seni satar. Dördüncüsü cimridir, ihtiyacı olan şey için seni terk eder. Beşincisi ise korkaktır, seni teslim eder, diyeti alır.”⁵² ve “Ahmaklarla birlikte bulunmaktan sakının. Onların konuşmaları beladır. Onların çocuğu sokak çocuğu olup, kaybolur.”⁵³ sözleriyle Cafer Sadık, çevrenin eğitim üzerindeki etkisinin önemine dikkat çekmiştir.

d. Bela ve Belaya Uğramak

⁴⁶ Cafer Sadık, *a.g.e.*, 333.

⁴⁷ M. Taki Felsefi, *a.g.e.*, II/7.

⁴⁸ Zehebi, *a.g.e.*, 263.

⁴⁹ M. Taki Felsefi, *a.g.e.*, I/90.

⁵⁰ M. Taki Felsefi, *a.g.e.*, 162.

⁵¹ Zehebi, *a.g.e.*, .263.

⁵² Yakubi, *a.g.e.*, II/382.

⁵³ M. Taki Felsefi, *a.g.e.*, I/ 89.

İnsan belaya uğrayabilir. İnsan Allah'ın koruması ve gözetimi dışında başıboş bırakılmamıştır. O çeşitli belalarla karşı karşıyadır. Tabii olarak bunda onun yararı vardır. İnsan salih olursa, bela onu şükre ve sabra iter, zalim olursa onu engeller. Kulun uğradığı belaların hepsi hayra ve menfaate götürür. Bununla insanda ilahi rahmet kendini gösterir. Bela insanın gelişiminde pekiştirme ve tecrübe sağlar. İnsanı diğer insanlardan faziletli kılar. Bu durumda insanın Allah'ın vaaatine güvenerek ve sevabı umarak iyilik ve salih amel yapmasına sebep olur.⁵⁴ İnsanların başına gelen afetler yine onların faydasıdır. Cafer Sadık şöyle der: "Alemde her şeyin baki kaldığını gördün mü? Yeryüzü onlarla dar olmaz mıydı? Ölüm ve afetler onları birer birer yok ediyor. Onlar da bir çok yerde yarış içine girdiklerinden dolayı aralarında savaşlar çıkıyor ve bu nedenle kanlar akıtılıyor. Eğer insanlar sadece çoğalıp ölmesele, hastalık, küskünlük ve kalp katılaşması onlara galip gelseydi durumları nasıl olurdu? Eğer insanlar ölmeyeceklerine inansalardı hiç kimse elde ettiğiyle yetinmezdi. Sonra da hayatı ve dünyayı isteyen insanlar, ölümü ve rahatlığı tercih eden kişi gibi bıkıp, usanırlardı."⁵⁵

e. İnsanın Genel Sıfatları

Cafer Sadık; insanın bir yaratıcı, adil ve hakim tarafından yönlendirildiğini ispatlamaya çalışan bir sözünde, insan için belirli sıfatlar tespit etmektedir. Bu sıfatlar şunlardır: İnsan; uyuyan, konuşan, yapan, anlayış ve düşünce sahibi olan, çoğalan, başkalarına muhtaç olan, kuvvet ve güç sahibi olandır. *

Cafer Sadık'ın: "İnsanı üreyen olarak yaratandan başka kim onu erkek ve dişi olarak kılar ve insanı çalışan olarak yaratandan başka kim ona çalışma aletleri verir? İnsanı muhtaç kılandan başka kim onu yapan olarak yaratır? İnsana ihtiyacını verenden başka kim onu muhtaç kılar? İnsanın yaratılışını kendi üzerine alandan başka kim onun ihtiyacını verir? İnsana cezayı gerekli kılandan başka kim ona anlayış ve düşünce verir? İnsanı kuvvet sahibi edenden başka kim ona güç verir? İnsana delili gerekli görenden başka kim onu güç sahibi eder? İnsanın gücünün yetmediği şeylerde kim ona yeterlidir? Ne kadar kendisine şükredilse yine de az olur."⁵⁶ sözleri üzerinde düşünülmesi gereken önemli mesajlar içermektedir.

⁵⁴ Cafer Sadık, *a.g.e.*, 246, 247.

⁵⁵ Cafer Sadık, *a.g.e.*, 246.

* Yani insanın özellikleri şunlardır; uyur, konuşur, iş yapar, konuşur, anlar, evlenir, başkasına ihtiyaç duyar. Gayesine ulaşmak için değişik yöntem ve metotlar izler. İnsan hayatında bu ihtiyaçların rolü vardır.

⁵⁶ Cafer Sadık, *a.g.e.*, 230.

f. İnsanlık Özünün Bileşimleri

Cisim, varlığın esasıdır. Allah ilk etapta onu cenin şeklinde düzenler. Cenin üç karanlıkta gizlenmiştir. Gıdayı talep etmeye gücü yoktur. Bir meşakkati ve zararı def etmeye de gücü yoktur. Allah onu, tıpkı suyun bitkilere verdiği gıda gibi annesinin yediği gıdalardan oluşan kanla besler. Ta ki yaratılış tamamlanincaya kadar bu hal devam eder. Bedeni tamamlandığında, doğar.⁵⁷ Ondan sonra gıdasını anne sütünden alır. Biraz büyüyünceye kadar bu durum devam eder. Katı gıdaya ihtiyaç duyduğunda beden o yiyeceği çiğneyip yumuşatsın ve yutmayı kolaylaştırsın diye dişleri çıkmaya başlar. Bu durum ölünceye kadar devam eder.⁵⁸

Allah, insanı bedeninin ihtiyacını gidermesi için bazı duygularla nimetlendirmiştir. Açlık, bedenin ayakta durmasını sağlayan yiyeceği gerektirir. Yorgunluk, bedenin dinlenmesini sağlayacak uykuyu gerektirir. Yeme ve içme insanoğlunun tabiatındaki etkenlerden dolayı olmamış olsaydı o zaman insanoğlu bazı hallerde tembellik, acizlik yapar, yemek yemez, bundan dolayı beden helak olur ve ölmesi onun için kaçınılmaz bir durum olurdu. Yine insanoğlu uyku yerine bedenin rahatlığını tefekkürle gidermeye çalışsa bu durum bedene ağır gelir ve onu çöktürür.⁵⁹

İnsan tabiatı, kendi ihtiyaçlarını elde etmeye iter. İnsanoğlunda dört tane çekici güç vardır:

1. Çekici Güç: Bu güç gıdayı kabullenir ve onu mideye indirir.(Yeme)

2. Durdurucu Güç: Yemeği hapseder. (Yutma)

3. Eritici Güç: Yemeği öğütür. Onun özünü çıkarır ve bedene yayar. (Sindirim)

4. Atıcı Güç: Beden ihtiyaçlarını aldıktan sonra fazlalıkları dışarı çıkarır. (Boşaltım)⁶⁰

Öyleyse cismin ihtiyaçları, cismi derece derece o ihtiyaçlara yönlendirir. Bu durum, insan tabiatının gelişme seyrine göre ortaya çıkar. Bu ihtiyaçların doyurulması vücudun kendi görevini yapabilmesi için gereklidir. Eğer böyle olmazsa beden zayıflar ve yıkılır.

Beşeri cisim, insanoğlunun görevini yerine getirmeye müsaittir. Beşerin her bir organının kendine göre görevi vardır. Mesela eller çalışmak, ayaklar yürümek, gözler görmek, ağız gıda almak, mide eritmek, karaciğer süzmek, boşaltım sistemi fazlalıkları atmak, bağırsaklar ise o fazlalıkları yüklemek için yaratılmıştır.⁶¹ Ayrıca vücut fazlalıkları ter yoluyla da dışarı atar. Allah gözlerle kapaklar yaratmıştır. Onlar da olmasa gözler giderdi.

⁵⁷ Cafer Sadık, *a.g.e.*, 227.

⁵⁸ Cafer Sadık, *a.g.e.*, 227.

⁵⁹ Cafer Sadık, *a.g.e.*, 230.

⁶⁰ Cafer Sadık, *a.g.e.*, 231.

⁶¹ Cafer Sadık, *a.g.e.*, 228.

Kulaklarda bulunan safra, insanın kulağını hayvanlardan korur. Eğer hayvan kulağa girer ve dimağa ulaşırsa; safradan tattığında hemen dışarı çıkar. Allah burun boşluklarını da hava almak için yaratmıştır. Eğer onlar da olmasaydı dimağa koku düşerdi. Tat almayı dudaklarda ve dilde yaratmıştır. Her şeyin tadı onlar aracılığıyla alınır ve insanlarda konuşmanın güzelliği onlarla oluşur.⁶²

Konuşmak; insanoğlunda bulunan bir mucizedir. Beşeriyetin cismi konuşmaya müsait yaratılmıştır. Akciğer ve boğaz sesin çıkarılmasına yaramakta ve konuşmayı meydana getirmektedir.⁶³

Bütün bu anlatılanlar şu şekilde özetlenebilir: İnsan cismi Allah tarafından yaratılmıştır. Allah onu, insanoğlunun görevini ifa etmesi için yaratmıştır. Bu cisim peş peşe gelen gelişmelere boyun eğdirilmiştir. Bu durum ceninden ölüme kadar devam eder.

Cismin yemek ihtiyacı, açlığın giderilmesini sağlayacak mekanizması vardır. Allah insanoğlunda bu ihtiyaçları gidermek için bazı etkenleri de yaratmıştır. Cismin fazlalıkları dışa atması da bu uzuvların vazifelerindedir. Azalara önem verilmesi ve bunların geliştirilmesine özen gösterilmesi bunun içindir.

Cafer Sadık, azaların vazifelerini çok iyi biliyordu. İnsan biyolojisinin kendi dönemindeki bilgisini de iyi biliyordu. Elbetteki, her muallim ve terbiyecinin bu ilmi bilmeye ihtiyacı vardır.

g. Manevi Güç

Görevini ifa etmesi için insanoğlunda gerekli bazı şeyler yaratılmıştır. Öyle ki bu yaratılan ahlaki özelliklerinden birini yitirdiğinde insanın kendisinde noksanlık meydana gelir. Cafer Sadık'ın bu sözlerinden anlaşılır; akıl, fikir ve hafızadır. Bunlar aşamalıdır ve hepsi de zaruridir. Bu bilgi hakkındaki konuşmasında, bizlere marifet bölümündeki hadisi hatırlattığı anlaşılmaktadır.

Aklın ehemmiyeti ve zarureti, bilgiyi elde etmenin bir yolu olduğundandır. Sahih olan görüş de budur. Akıl kapsama yönüyle değil, ikrarın gerektiği yön ile tanınır. Akıl; emir, nehiy, yaratıcısını tanıma, kendi yaşantısındaki işlerde tasarruf etme, eşyayı biçimlendirip hizmete sunmakla mükelleftir.

İnsan, doğduğunda akıl yönünden nokсандır. O dünyaya geldiğinde dünyanın içerisinde olup bitenlerden habersizdir. Eşyayı zayıf bir zihin ve nakis bir bilgiyle telakki eder. Sonra yavaş yavaş bilgisi artar. Bir şeyi, bir şeyden; bir hali, bir halden sonra eşyayı kendisi telif eder. Düşünce ve hayret

⁶² Ebu Nuaym, *Hilyetu'l Evliya*, III/197.

⁶³ Cafer Sadık, *a.g.e.*, 229.

merhalesinden sonra onun üzerinde tasarruf ve aklıyla, hayatıyla, olgunluğuyla, yanlışlarıyla, gafletıyla, günahlarıyla eşyanın içerisine girer.⁶⁴

Bu şekilde düşünce, aklın esası olarak anlaşılmaktadır. Akıl tedricen gelişmektedir. Düşünceden, hayretten tasarruf, atılganlık, olgunluk, itaat, gaflet, unutmama, masiyet haletlerine doğru gider. İnsanoğlu ya gelişerek güçlü bir hal alır ya da zayıf bir durumda kalır. Bazen zayıflık, hayret, atılganlık, gaflet ve sehv etkenleri akılda meydana gelir. Hafıza ise aklın gücünden bir güçtür, bir nimettir, insan onunla hatırlar ve onunla inanır. Tecrübeleri onunla hazinleştirir, onlardan yararlanır. İnsan hayatında hafızanın etkisi büyüktür. Ayrıca unutkanlık da Allah'tan bir nimettir. Ancak unutkanlık hıfzın tam zıddıdır. Bu unutkanlıktan dolayı insan bazı musibetlerden uzaklaşır. Kötü haberleri unutarak hayatına devam etme gücünü bulur.⁶⁵ Bu anlatılanlardan şunları anlıyoruz:

-Akılla birlikte düşünme de vardır. Hafıza bir güçtür. İnsan nefsinin kudretinden bir kudrettir. Bunlar da manevi güçlerden bazılarıdır.

-Akıl tedrici gelişmelere boyun eğer. İnsanoğlu zayıf bir zihin ve nakıs bir bilgiyle doğar. Akıl, hayatla ilgili işlerde gittikçe gelişir.

-Akli gelişimler alıştırmalarla tamamlanır. Bu gelişme tasarrufa doğru bir gelişmedir. O, akli olgunluktan kendi içerisinde gelişerek tamamlanmaya doğru gider.

-Öğrenme ve unutkanlık akıl gücünün en önemli alanından veya mertebelerindedir. Bu ikisi insanoğlu için zaruridir. Bunlar da tedrici olarak gelişir.

-Konuşmak anlamak için zaruri etkenlerden biridir. Şayet konuşma olmazsa insanoğlu kendini anlatamayan hayvanlar konumuna düşer ve konuşulandan da hiçbir şey anlamaz.

-Manevi gücün vazifesi; Allah'ı, insanı anlamak ve insanın dünya ve uhrevi maslahatlarını bilmek ve kainat içindeki varlıkları anlamaktır.

B. Eğitimin Hedefleri

Onun düşünce dünyasında insan göz ardı edilmemektedir. Aksine; insanın rolüne önem vermiştir. Daha sonra eğitimin hedeflerini abartılardan uzak olarak ortaya koymaktadır. Cafer Sadık'ın eğitimin hedeflerini belirli manada sınırladığını söylemek de mümkün değildir. Çünkü O, bunları maddeler ve kurallar çerçevesinde belirtmemiştir veya "terbiye ve talimin hedefleri şunlardır" diye açık bir şey de söylememiştir. Ancak bu araştırmacı tarafından yapılan şahsi bir çalışmadır. Cafer Sadık'ın sözlerinden çıkartılmıştır. Terbiyenin hedeflerini belirlemek herkes için mümkündür. Kişi kendi fikrini açıklayabilir:

⁶⁴ Cafer Sadık, *a.g.e.*, 228.

⁶⁵ Cafer Sadık, *a.g.e.*, 221.

a. Allah'ı hakkıyla tanımak. Allah'a tevekkül etmek, ihlasta bulunmak, ona bağlanmak, emir ve nehiyelerinin üzerinde durmak.

b. Ahlaki güzellikleri öğrenmek ve bunlara uygun davranışlar sergilemek.

c. Akli terbiye, insanın hayasını ve aklını geliştirerek, tedrici bir gelişmeye doğru iter. Cehaletten ilim ve tasarrufa doğru ulaştırır. Buna da ancak şer'i ve kevnî ilimlerle ulaşılabilir.

d. Beden terbiyesi; cismi tedrici bir şekilde geliştirip onu olgunlaştırmak ve harekete geçirmektir.

e. Ameli terbiye; insanoğlunu, eşyaya, tabiata uygun ve maslahatını gerçekleştirmeye doğru götürmektedir.

f. Şer'i hükümler üzerine terbiye; şer'i emirlere uyma, takvayı gerçekleştirme ve insanlarla diyalogu geliştirme suretiyle olur.

g. Toplumsal terbiye; insanoğlunun yaşantısında ailesiyle, akrabalarıyla, alimlerle, insanlarla, devlet idarecileriyle geçinmesiyle olur.

e. Yaşantı üzerindeki terbiye; imtihanla, Allah'ın vermiş olduğu edeple birlikte meydana gelir. Sabır, şükür, kendi rızkını temin vb. şeylerle olur.

Bu hedefler tafsil edilmeden önce ancak mücmel bir şekilde, telif ve rivayeti o dönem içerisinde yapılmış ve Cafer Sadık'ın sözlerinin içeriğiyle oluşmuştur. Onun söylediği bazı şeylerden bu güzel hedefler çıkarılmıştır.

C. Çocuğun Eğitimi Önemseme ve Buna Özen Gösterme

Cafer Sadık özellikle kendi asrının atmosferi içerisinde, çocukların terbiyelerine ve onların yetişmesine çokça ehemmiyet göstermiştir. Ona göre çocukların terbiyesine çok önem verilmesi gerekir. Bu nedenle çok derin nasihatları, tabiri güzel sözleri öne sürdüğünü görüyoruz. Çocuklara karşı sevgi, şefkat ve verilen sözlerin yerine getirilmesini öğütler. Öğrenim yaşının yedi olduğunu belirtir.⁶⁶ Çocuk, yedi yaşındayken oynar, yazar, helali ve haramı öğrenir.⁶⁷ O'nun "çocuğu bırak, yedi yaşında oynasın." sözü bir çok İslam aliminin görüşüyle aynıdır. Kendisi İslam'ın temel atmosferi dışına da çıkmamıştır.⁶⁸ Babalara çocukları sevmelerini tavsiye eder. Cenab-ı Allah kendi çocuğunu şiddetle seven bir kimseye rahmet eder. Yine, salih evlatların gelişmesine önem vermiştir. Kendi çocuğuna nasihat ederek şöyle demiştir: "Ey Oğlum! Küçükken edeplenirsen büyüyünce faydalanırsın. Edebi isteyen ona önem verir. Ona önem veren öğrenmekle sorumlu olur. Öğrenmekle sorumlu olan da onu fazlaca ister."⁶⁹ Onu fazlaca isteyen de ondan fayda elde eder."

⁶⁶ M. Taki Felsefi, *a.g.e.*, II/75.

⁶⁷ M. Taki Felsefi, *a.g.e.*, II/75.

⁶⁸ M. Taki Felsefi, *a.g.e.*, II/146.

⁶⁹ M. Taki Felsefi, *a.g.e.*, II/261.

Bu anlatılanlardan şunları çıkarabiliriz:

-Çocuğun terbiyesine önem verme, terbiye için yönlendirme ve ona doğruluğu nasihat etme.

-Çocuk hayatında oynamanın ehemmiyeti. Çocuğun yedi yaşından itibaren oynaması.

-Çocukta mesuliyet bilincini oluşturma ve onda özgürlük ruhunu canlandırma.

-Çocukta kendine güvenin gelişmesine önem verme.

Cafer es- Sadık, çeşitli fikir akımlarının, bir çok mezhebin ortaya çıktığı bir dönemde, İslami ilkeler doğrultusunda çocuğun eğitilmesine çok önem vermiştir. Ona göre, çocuğun sahih olmayan mezheplerden de korunması gereklidir. Böyle olursa beden, fikir ve akide yönünden sağlam bir toplum oluşturulabilir.

D. Ders Metodu

Cafer Sadık'ın söylediklerinin içeriğinden ders metodu hakkındaki görüşlerini çıkarabiliriz. Kendisi bu metodu iki büyük kısma ayırır:

1. Dini İlimler

Bu ilim Kur'an ve Hadis ilimlerini içermektedir. Cafer Sadık fıkhi bir mezhep sahibidir. Onun yöntemi, Kur'an ve Sünnet'e dayanmaktadır. Bundan dolayı Kur'an ve Sünnet ilmine önem gösterilmeli ayrıca Arapça grameri de bilinmelidir. İmam Sadık hadis ve sünnet rivayet eder, onların sahihlerini zayıflarından ayırır ve arkadaşlarını da sünnetin Kur'an'da bulunan aslını araştırmaya sevk ederdi.⁷⁰

2. Dünyevi İlimler

İslam, dini ve dünyevi ilimlerde belli sistemler üzerine kurulmuştur. Bu ilimlerin nakli özellikle Hz. Ömer döneminde yayılmaya başlamıştır. Bu durum Cafer Sadık'ın dönemine kadar devam etmiş ve O'nun faydalı yönlendirmeleri başka ilimlere de kapıları açmıştır. Anlayışı öyle genişlemiştir ki şunları söylemiştir: "Hiç bir beldenin ehli, dini ve dünyevi üç şeyden ayrı olamaz. Eğer bunları yitirirlerse başı boş kalırlar. takvalı, alim ve fakih bir mercii; itaat edilen hayırlı bir amir; güvenilir, aydın, basiret sahibi bir doktor."⁷¹

Bundan yola çıkarak İmam Sadık, doğa ilimlerine ve kimyaya da çok önem vermiştir. Bu ilimlerin tedrisatını yaparak bunları yaygınlaştırmıştır.

⁷⁰ Bkz; Ebu Zehra, *İmam Sadık*, 302.

⁷¹ M. Taki Felsefi, *a.g.e.*, II/131.

Kendi asrında çok geniş bir şörete ulaşmıştır. Cabir b. Hayyân'ın Onun yanında öğrencilik yapmasındaki en büyük etken de budur.⁷² Yine Cafer Sadık, onda büyük faydalar olduğunu görmesinden dolayı kimya ilminin maddelerinin öğretilmesine de önem vermiştir. Bu ilme karıştırılan efsane ve faydasız bilgileri ayıklamak için de çaba göstermiştir. Cafer Sadık'ın, medresesinde ders verdiği müspet ilimler üzerine de bir metodu vardır. Bu dersler, astronomi, organlar ve görevleri, bitkiler, fizik, kimya ve sanat ilimlerinden oluşuyordu.⁷³ Dini ve dünyevi ilimleri birbirlerinden tam olarak ayırmamıştır. Öyle ki; yönetici, fakih ve doktorun konum ve mevkilerinin aynı olduğunu vurgulamıştır. Müspet ilimlerden elde edilen yarar ise ilahi azamet ve O'nun gücüne delil getirmek, O'nun doğruluğunu tebliğ etmek ve bu ilimlerle insanlığa hizmette bulunmaktır.

E. Eğitim Alanları

Cafer Sadık'a göre, eğitim geniş bir alanı kapsamaktadır. Burada, iki eğitim alanı diğer tüm eğitim alanlarıyla birleştirilerek verilecektir.

1. Ahlaki ve Dini Terbiye

Cafer Sadık'ın sözleri, talebelerini dini emirler doğrultusunda eğitmeye özen gösterdiğine işaret etmektedir. Cafer Sadık, Malik ve Ebu Hanife'nin şeyhi ve üstadıdır. Bu da dini ilminin çok geniş olduğuna delalet etmektedir. Cafer Sadık talebelerini; sapık, asabi, kin ve nefrete dönüşen görüşlerden korumaya özen göstermiştir.⁷⁴ Cafer Sadık'ın bu yöndeki davranışları, talebelerine de örnek olmuştur. Bununla birlikte İmam, ilahi vahdaniyeti, kudreti, ilmi, hikmeti ispatlamak için ilmi münazaralara da dalmıştır.

Cafer Sadık'ın ahlaki ve dini terbiyeye verdiği önem Onun sözleri ve vasiyetlerinden anlaşılmaktadır. Esmâ; Cafer Sadık'dan şöyle rivayet etmektedir: "Namaz her müttakinin Allah'a yaklaşması için bir vesiledir. Hac, her zayıf insanın cihadıdır. Bedenin zekatı, oruçtur. Amelsiz olarak insanları davet eden oksuz okcuya benzer. Rızkınızı sadakayla Allah'tan talep ediniz. Mallarınızı zekatla koruyunuz."⁷⁵ İmam çocuğuna nasihat ederken de şöyle derdi: "Kur'an okuyucusu, selamı yayıcı, iyiliğin yapıcısı, kötülüğün yasaklayıcısı, ziyaretleşmelerin öncüsü ol. Seninle konuşmayanla sen konuş. Senden bir şey talep edene ver. Fesat ve fitnecilikten korun. Fesat ve fitne kalplere kötülük eker. İnsanların ayıplarını açığa vurmaktan da

⁷² Bkz. Abdullah ed-Difa', *İshamu'l-Arab ve'l-Müslimin fi'l-Kimya*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1403/1983, I.Baskı, 103.104.

⁷³ A. Mahmud, *a.g.e.*, 204; Zeki Necib Mahmud, Cabir b. Hayyan, (*A'lamu'l-Arab Serisi 3 Nolu*), el-Merkezü'l-Arabi li's-Sekafe ve'l Ulum, Beyrut, trz. 87-107.

⁷⁴ Bkz. Zehebi, *Siyeru A'laman Nübela*, 261.262; Ebu Nuaym, *a.g.e.*, III/ 192-194.

⁷⁵ Ebu Nuaym, *a.g.e.*, III/263.

korun. İnsanların kötülüğünü açıklayan, hedef haline gelir.”⁷⁶ İslam Ahlak’ına yönelik nasihatleri de çoktur; “İktisatlı davranan kişi fakir olmaz. Tedbir yaşantının yarısı, sevgi aklın yarısıdır, çocukların azlığı ise kolaylıklardan birisidir. Anne babasını rahatsız eden onlara isyan etmiştir. Musibet anında dizlerine vuran ecrini yok etmiştir. Sanat, ancak din ve şeref sahiplerinin katında değerlidir. Cenab-ı Allah musibetin derecesine göre sabır verir. Rızık ihtiyaca göre verir. Ölçülü davranana Allah rızıkını verir. İsraf edene ise Allah rızıkı haram eder.”⁷⁷ “En iyi rızık takvadır. Takvadan daha iyi azık olamaz. Susmaktan daha iyi şey yoktur. Cehaletten daha zararlı düşman yoktur. Yalandan ilaç olmaz.”⁷⁸ şeklindeki nasihatleri buna örnektir. Cafer Sadık; dindeki husumetten de men etmeye,⁷⁹ ibadette itidalli olmaya,⁸⁰ güzel ahlaka uymaya,⁸¹ kendi kendini başkalarına karşı küçük düşürmemeye⁸² çağırılmaktadır.

Bu nasihatlerin tümünden şunlar anlaşılmaktadır:

-Kişi kendi yakınları için gerek öğretim gerekse nasihat yoluyla dini terbiyeye özen göstermelidir.

-Kişi iç güdüsünü eğitmeli ve farzları eda etmeye özen göstermelidir.

-Kişinin, eğitim sürecinde dinde husumete götürecek nifak, ayrılık vb. şeylerden uzak durması gerekir.

-Kişi, yaptıkları sözde kalmayın diye, dini faaliyetleri yerine getirmeye özen göstermelidir.

-Yaşantının sürdürülmesi ve güzel bir şekilde israf edilmeden gerçekleştirilmesi için fertlerin eğitimine önem verilmelidir.

-Ulema ve insanlara hürmet gösterme konusunda aile fertlerinin terbiyesine önem gösterilmeli, kötülüğe götüren şeylerden uzaklaştırma, boş işlerle uğraşmama vb. insan hayatındaki çeşitli terbiyelere önem verilmelidir.

-İnsanlara her durumda doğruyu söyleme yönündeki eğitim faaliyetlerine önem göstermek gerekir.

Kişi, Allah’ın Kitabı’nın aile içerisinde devamlı olarak okunmasına önem göstermelidir.

-Selam verme alışkanlığının aile içerisinde yaygınlaştırılmasına önem verilmelidir. Yine aile fertlerinin toplumsal ahlaka yönlendirilmesine özen gösterilmelidir.

Bütün bunlar takva ile gerçekleşir. Salih bir insanın dini, ahlaki yönde yaşaması, dünyada mesut bir şekilde hayatına devam etmesi, rezil ve kötü

⁷⁶ Zehebi, *a.g.e.*, 263.

⁷⁷ Ebu Nuaym, *a.g.e.*, 195.

⁷⁸ Ebu Nuaym, *a.g.e.*, 196; Bkz. Zehebi, *a.g.e.*, 263.

⁷⁹ Ebu Nuaym, *a.g.e.*, 198.

⁸⁰ M. Taki Felsefi, *a.g.e.*, II/46.

⁸¹ M. Taki Felsefi, *a.g.e.*, II/289.

⁸² M. Taki Felsefi, *a.g.e.*, II/262, 375, 410.

şeylerden uzaklaşması, ahiretteki saadete ulaşması de ancak bu türdeki nasihatlere riayet etmekle sağlanır.

2. İlmî ve Fikrî Eğitim

Bu eğitim alanının temel özellikleri, Cabir b. Hayyan'ın eserlerinden ortaya konulabilir. Bu özellikler aşağıda açıklanmıştır:

- İlme ve onun önemine inanmalı, öğretimin önemini kavranmalıdır.
- Öğretmen, öğrencinin fikri ve ameli noktada gelişmesine önem vermelidir.

- Öğretmen ile öğrenci arasındaki şefkat ve merhametin oluşturulmasına önem verilmeli, öğrencinin yumuşak huylu olmasına ve öğretmenin tüm sözlerini dinlemesine gayret edilmelidir.

- Öğrencinin, öğretmenin söylediklerini anlayabilmesi için öğretmeni aşk ve şevkle dinlemesi önemlidir. Ayrıca acizlik ve söz dinlemeyi terk etmesi gerekir.

- Fikrin, ilmin ve ilmi tefekkürün akli bir esas üzerine ikame edilmesine özen göstermeli, özellikle de bilginin eşyanın özellikleriyle birleştirilmesine dikkat edilmelidir.

- Bilimsel çalışmalarda, konusallığa önem verilmelidir.

- İlmin kolaylaştırılmasına özen gösterilmesi, müşkül şeylere dalmamaya ve meseleleri çok uzatmaktan kaçınmaya özen göstermelidir.

- İlim, insanların ihtiyaçlarını görececek bir dereceye getirilmelidir.

- Bilimsel tecrübeler çeşitli konulara uygulanmalı, pratik yapılmalıdır.

Cabir'e göre Cafer Sadık, bunların yanında talebelerini tecrübelerin icrasına da alıştıırıyordu. Bu da Cafer Sadık'ın bakış açısını yansıtmakta ve onun bu ilimdeki olgunluğuna delalet etmektedir. Bu sayede bilgiyi ilim ve dinde pekiştirerek sırf Allah için çalışmanın ve O'na dua ile yönelmenin faydası sağlanmış olmaktadır. Yine Cafer Sadık, derse; abdest, taharet, namaz, istihare, dua ve sadaka ile başlanmasını nasihat ederdi. "Allah senin diğer hallerinde akıbetini güzelleştirsin, şeytanı senden uzaklaştırın. İstedğin şeylere yönel. Onlarda rüştü görürsün. İnşallah Allah seni rızıklandırır".⁸³ şeklinde dualarda bulunurdu.

Cafer Sadık mütefekkir bir eğitimci, halis bir Müslüman, İslami fikrin ve İslami ruhun mümessilidir. Bütün kötü şeylerden uzak olduğu gibi, İslam'ın ruhuna ters düşen şeylerden de uzaktır. Cafer Sadık'ın kamil olan eğitim metodu, tüm insanlar için ideal bir yöntemdir. O, kendinden sonra gelenlerin zihin kapılarını açmıştır. Bunun için de gulat fırkalarının taşkınlıklarından uzaklaşmıştır. İnsan çok geniş bir eğitime ve büyük bir feyze muhtaçtır.

⁸³ Zeki Necib Mahmud, *a.g.e.*, 268-271.

KAYNAKÇA

- Abbas Mahmud el-Ukkad, *el-Yevmiyyat*, Kahire, Daru'l Mearif, 1859.
- Abdulhamid İbrahim, *el-Vasiyyetü'l Arabiyye*, Kahire, Daru'l Mearif, 1979.
- Abdulkadir Mahmud, *el-İmam Cafer Sadık*, "Raidü's Sünne ve'-Ş-Şia, Kahire, el-Meclisti'l-A'la li Riayeti'l-Fünun ve'l-Adab ve'l-Ulumi'l-İctimaiyye", trz.
- Abdullah ed-Difa, *İshamu'l-Arab ve'l-Müslimin fi'l-Kimya*, 1.Baskı, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1938/1403.
- Ahmed Emin, *Fecru'l İslam*, 10.Baskı, Beyrut, Daru'l Kitabi'l-Arabi, 1969.
- Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Tarihu'l Umem ve'l Muluk*, 5. Kısım, Kahire, el-Mektebetu't Ticariyye, 1939.
- Ebu Hanife ed-Dinaveri, *Kitabu Ahbari't-Tival*, thk; Abdulmunim Amir, Bağdat, Mektebetü'l Müsenna, trz.
- Ebu Hayyan et-Tevhidi, *el-Besair ve'z-Zehair*, thk; İbrahim el-Keylani, Dimaşk, Mektebetu Atlas, 1969.
- Ebu Nuaymm el-İsfehani, *Hilyetu'l Evliya*, 3.Kısım, Beyrut, Darul Kutubi'l-İlmiyye, trz.
- İbnu'l-Ammad el-Hanbeli, *Şezaratu'z-Zeheb fi-Ahbarin min Zeheb*, 1.Kısım, Beyrut Daru'l-Afak, trz.
- İbnu'l-Cevzi, *Sıfatu's Safve*, thk; Mahmud Fahuri, 2.Kısım, 3.Baskı, Beyrut Daru'l Mearif, trz.
- İbnu'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, 1.Baskı, Kahire, el-Matbaatu'l-Ezheriyye el-Mısriyye, h.13.
- İbni Hallikan, *Vefayatu'l-A'yan* thk; İhsan Abbas, C.1. Beyrut, Daru's-Sadr, trz.
- İbni Kuteybe, *el-Mearif*, thk; Servet Ukkâşe, 2.Baskı, Kahire, Daru'l-Mearif, trz.
- İbni Nedim, *Kitabu'l Fihrist*, thk, Rıza Teceddüd, Neşriyat yok, trz.
- İbni Teymiyye, *el-İstikame*, thk; M.Raşid Salim, Camiatu'l-İmam Muhammed İbn-i Suud el-İslamiyye, 1.Kısım, 1.Baskı, Suudi Arabistan, 1983/1403.
- İbnu't-Tiktaka, *el-Fahri fi'l-Adabi's-Sultaniyye ve'd Duvelu'l-İslamiyye*, Beyrut, Daru'l-Beyrut, 1973.
- Kufeti, *Ahbaru'l Ulema bi Ahbari'l Hukema*, Bağdat, Mektebetu'l-Müsenna, trz.
- Muhammed b. Hasan el-Hacevi es-Saalibi'l Fasi, *el-Fikru's-Sami fi Tarihi'l- Fikhi'l İslami*, Hadis tahrirci ve ta'lik; Abdulaziz b. Abdulfettah el-Kârî, Medine-i Münevvere, el-Mektebetü'l-İlmiyye, h.1396.
- Muhammed b.Hayyan el-Besti, *Meşahiru Ulemai'l-Emsar*, Kahire, Matbaatü li-Cenneti't-Te'lif ve't-Tercümeti ve'n-Neşr, 1959/1379.
- Muhammed Ebu Zehra, *el-İmamü's-Sadık Hayatı*, Kahire, Daru'l-Fikri'l-Arabi, trz.
-, *Tarihu Mezahibi'l İslamiyye*, 2.Kısım, Kahire, Daru Fikri'l-Arabi, trz.

- Muhammed Taki Felsefi, *et-Tıflü Beyne'l-Verase ve't-Terbiye*, Tarif ve Talik: Fadıl el-Hüseyin el-Meylani, 1. ve 2. Cüzler, 3.Baskı, Beyrut, Müessesetü'l-Alami, trz.
- Sem'ani, *el-Ensab*, 8.Kısım, thk:Muhammed Avvan, Beyrut, Neşr, Muhammed Emin Dımeç, trz.
- Şehristani, *el-Milel ve'n Nihal*, Thk, S.Muhammed Keylani, Beyrut, Daru'l Marife, 1982.
- Şevki Dayf, *el-Asru'l İslam*, 9.Baskı, Kahire, Daru'l Maarif, trz.
-, *el-Asru'l Abbasi el-Evvel*, 8.Baskı, Daru'l Maarif, Kahire, trz.
- Yakubi, *Tarihu'l Yakubi*, Beyrut, Daru's-Sadr, trz.
- Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nubela*, 6. Kısım, thk, Hüseyin el-Esed, 2.Baskı, Muessetu'r-Risale, Beyrut, 1982/1402.
- Zeki Necip Mahmud, *Cabir b. Hayyan*, A'lamu'l-Arab serisinden 3 nolu Cabir b. Hayyan, el-Merkezü'l-Arabi li's-Sekafe ve'l-Ulum, Beyrut, trz.